

KS. ANDRZEJ WIDAK

ZABYTKOWE ORGANY W KOŚCIOŁACH RZESZOWA¹ (STUDIUM HISTORYCZNO-INSTRUMENTOZNAWCZE)

W literaturze organologicznej istnieje kilka wzmianek na temat organów zabytkowych w Rzeszowie. Dotyczą one głównie organów w kościele Bernardynów pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny², w kościele pw. Świętego Krzyża i św. Jana Chrzciciela³, w kościele garnizonowym pw.

KS. DR ANDRZEJ WIDAK, kapłan diecezji rzeszowskiej, mgr teologii, dr muzykologii. Odbył studia muzykologiczne w KUL, ukończył studia chórmistrzowskie oraz studia z emisji głosu w Akademii Muzycznej w Bydgoszczy. Wykładowca w WSD w Rzeszowie oraz w Diecezjalnym Studium Organistowskim w Rzeszowie. Jest referentem ds. muzyki kościelnej i diecezjalnym duszpasterzem organistów diecezji rzeszowskiej. Jest członkiem Diecezjalnej Komisji Liturgicznej. Zainteresowania naukowe koncentruje wokół historii polskiego budownictwa organowego oraz muzyki w liturgii. Kontakt: a.widak@wsd.rzeszow.pl

- 1 Artykuł został opracowany na podstawie pracy magisterskiej autora *Organy w kościołach Rzeszowa (studium historyczno-instrumentoznawcze)* Lublin 2000 (promotor: ks. prof. dr hab. Jan Chwałek, mps w Archiwum Uniwersyteckim KUL) z uwzględnieniem stanu aktualnego instrumentów.
- 2 J. Gołos, *Polskie organy i muzyka organowa*, Warszawa 1972, s. 353; E. Smulikowska, *Prospekty organowe w Polsce jako dzieła sztuki*, w: Gołos, dz. cyt., s. 466, 493.
- 3 Gołos, dz. cyt., s. 353 (autor zamieszcza informację dotyczącą czasu pochodzenia prospektu).

Matki Bożej Królowej Polski⁴ oraz w kościele farnym⁵. W kościołach miasta Rzeszowa znajdują się obecnie trzy instrumenty, które mogą być określone mianem zabytkowych⁶. W niniejszym artykule zostanie omówiona ich historia (wraz z krótką informacją dotyczącą świątyni, w której się znajdują), podany opis inwentaryzacyjny oraz struktura brzmieniowa.

Kwerendę archiwalną prowadzono w Archidiecezjalnym Archiwum w Przemyślu, Archiwum Prowincji OO. Bernardynów w Krakowie oraz w archiwach parafialnych. Wykorzystano również źródła drukowane i dostępne publikacje książkowe. Źródłem informacji były także rozmowy przeprowadzone przez autora z proboszczami i organistami.

Dane dotyczące organów istniejących zostały uzyskane na podstawie przeprowadzonej przez autora inwentaryzacji. Opis inwentaryzacyjny został sporządzony według metody wypracowanej w Katedrze Instrumentologii Instytutu Muzykologii KUL. Obejmuje on dane o usytuowaniu organów, szafie organowej i prospekcie, mechanizmach, dyspozycji i strukturze brzmieniowej. Przy podawaniu dyspozycji zachowano oryginalne nazwy głosów według zapisów na manubriach.

1. Kościół pw. Świętego Krzyża i św. Jana Chrzciciela

Kościół Świętego Krzyża i św. Jan Chrzciciela wraz z klasztorem został zbudowany około 1646 r. Fundatorką kościoła i klasztoru była Zofia Pudencjana (†1649 r.), córka Mikołaja Spytka Ligęzy właściciela Rzeszowa (†1638). Początkowo kościół i klasztor miał być przeznaczony dla zakonnic św. Franciszka III reguły de Poenitentia. Jerzy Lubomirski, mąż Konstancji Pudencjany, spadkobierca majątku, fundację zmienił i za zgodą papieża sprowadził tutaj pijarów⁷.

Architektem kościoła i klasztoru był murator lubelski Jan Canger, a jego współpracownikiem dekorator i sztukator Jan Falconi. Na podstawie planu przebudowy z 1683 r., którego autorem mógł być Tylman z Gameren, można odtworzyć pierwotny stan zabudowań. Był to kościół jednonawowy, trójprzęsłowy, z zamkniętym prosto prezbiterium. Kruchta znajdowała się pod fasadą kościoła. Od strony północnej przylegał do kościoła parterowy budynek, zaś od

4 A. Pietrzyk, *Działalność organmistrzowska Stanisława i Stefana Krukowskich (1879–1963)*, t. 2, Lublin 1988, (mps w Archiwum Uniwersyteckim KUL), s. 155.

5 Pietrzyk, dz. cyt., s. 252.

6 W *Instrukcji ewidencjonowania zabytkowych instrumentów muzycznych* określono, że w Polsce za zabytkowe uznaje się organy wybudowane przed 1939 r.

7 J. Świeboda, *Collegium Resoviense w życiu Polaków 1658–1983*, Rzeszów 1983, s. 3.

strony południowej przylegały zabudowania klasztorne. W 1705 r. wybudowano południową wieżę kościoła (między kościołem a klasztorem) zaś w latach 1706–1707 wieżę północną. Około 1718 r. rozbudowano kościół kosztem kruczków klasztornych po północnej stronie, gdzie urządzono kaplicę św. Filipa Nereusza i św. Jana Nepomucena. W 1759 r. poszerzono kościół od strony północnej, budując kaplicę św. Jan Kalasantego.

Po zlikwidowaniu szkoły pijarskiej w 1786 r. w budynku szkoły urządzono liceum rządowe, a w zabudowaniach klasztornych siedzibę starostwa i szkoły ludowej. Kościół służył nadal celom kultu religijnego. W 1918 r. wraz z zabudowaniami klasztornymi przeszedł na własność Skarbu Państwa polskiego. Kościół służył jako filia parafii farnej oraz do nabożeństw dla młodzieży szkolnej. W 1970 r. przy kościele erygowano parafię⁸.

Instrument niezachowany:

Organy sprzed 1930 r.

Na podstawie dostępnych materiałów udało się ustalić istnienie jednego niezachowanego instrumentu w kościele Świętego Krzyża i św. Jan Chrzciciela. Były to organy 8-głosowe. Ks. Maurycy Turkowski tak o nich napisał: *Organy były już stare, nieharmonijne, a że, jak wspomniałem wojsko zabrało piszczałki, potrzeba było zamówić nowe. Za poradą różnych znawców w tym względzie, postanowiłem zamówić organy większe niż dotychczasowe, które miały 8 (osiem) głosów a doradzono, aby zamówić 12-sto głosowe*⁹. Brak bliższych szczegółów dotyczących tego instrumentu. Trudno określić, czy były to jedne organy do roku 1930. Zachowany prospekt organowy datowany na pierwszą połowę XVIII w. a przerobiony w XX w.¹⁰ pośrednio mógłby wskazywać na istnienie innych instrumentów.

Instrument istniejący:

Organy z 1930 r.

Obecne 12-głosowe organy, 2M+P zostały zakupione w firmie „Braci Rieger” w Jägerndorfie, w 1930 r. Inicjatorem kupna organów był ks. dr Maurycy Turkowski, rektor Świętego Krzyża i św. Jana Chrzciciela i dyrektor bursy gim-

8 J. Malczewski, *Zabytki architektury sakralnej Rzeszowa*, Rzeszów 1992, s. 42-47; J. Pęckowski, *Dzieje miasta Rzeszowa do końca XVIII wieku*, Rzeszów 1913, s. 26, 114-115; M. Jastrzębski, *Kościół diecezji przemyskiej*, s. 289-291 (mps w Bibliotece Wyższego Seminarium Duchownego w Przemyśle).

9 AAPrz, Materiały biograficzne księży, Teczka „T ”, b. sygn., Ks. M. Turkowski 1873 – Autobiografia, s. 5-6.

10 Gołos, dz. cyt., s. 353.

nazjalnej. Potrzebne fundusze na zakupienie organów zbierał od 1924 r. wygłaszając okolicznościowe kazania. W swojej autobiografii tak o tym wspomina: *Po sprawozdaniu z czynności i rachunków wobec Komitetu Odnowienia Kościoła po-Pijarskiego, otrzymałem absolutorium. W rachunkach okazała się pozostałość. Rachunki były w milionach marek z powodu inflacji pieniądza. Marki przemieniono nawet na złote. Pozostałość na mój wniosek przyznano na sprawienie organów do kościoła. Teraz od r. 1924 zacząłem zbierać potrzebny fundusz na organy sposobem już doświadczonym. Kazań wygłosiłem na ten cel 22¹¹.*

W czerwcu 1930 r. przesłał do firmy „Braci Rieger” zadatek w wysokości 50 dolarów, a we wrześniu tegoż roku firma zamontowała organy na chórze. Odbioru instrumentu dokonał organista kościoła św. Elżbiety we Lwowie Michał Woźny. 30 grudnia 1930 r. został zorganizowany koncert w wykonaniu Woźnego *mistrza organowego ze Lwowa*. Poświęcenia organów dokonał w czerwcu 1931 r. ks. dr Stefan Momidłowski, kanonik Kapituły Przemyskiej, były uczeń rzeszowskiego gimnazjum. Koszt organów wyniósł 20 000 złotych, część sumy zebrano od byłych wychowanków gimnazjum (7000 zł) oraz z subwencji Rady Miejskiej i Dyrekcji Komunalnej Kasy Oszczędnościowej¹².

Organy były kilkakrotnie remontowane: w sierpniu 1954, w czerwcu 1962 przez Narolskiego, następnie w 1968 r., oraz w lipcu 1971¹³. Dwukrotnie remont przeprowadziła firma Zygmunta Kamińskiego z Warszawy w roku 1976¹⁴ oraz w 1994¹⁵. Każdego roku przegląd, bieżące naprawy instrumentu wykonuje organmistrz Paweł Ziaja z Chmielnika¹⁶.

11 AAPrz, Materiały biograficzne księży, Teczka „T ”, b. sygn., Ks. M. Turkowski 1873 – Autobiografia, s. 5–6. Ks. Józef Jałowy w Kronice kościoła pw. Chrystusa Króla tak krótko scharakteryzował pracę ks. Turkowskiego: *W samym Rzeszowie oczyścił kościół wewnątrz, zewnątrz go wytynkował, sprawił nowe organy, myślał o pomalowaniu atrystycznym kościoła. Na ów cel zbierał datki od uczniów, których miał spisanych w notesie od r 1860-1931, urządził festyny z kazaniami i zbiórkami po kościołach.* por. AP kościoła pw. Chrystusa Króla, Kronika Parafii Kościoła Chrystusa Króla założonej w dniu 1 stycznia 1949 do 29 października 1950, t. 1, b. sygn., s. 108–109.

12 Ks. M. Turkowski, *Kronika*, „Ziemia Rzeszowska” 1930, nr 51, s. 3.

13 Odręczne napisy długopisem na szafie organowej dokumentują lata remontów: *Organy strojone i wyczyszczone w czerwcu 1962 r. przez Narolskiego, w 1968 roku remont oraz organy strojone i czyszczone sierpień 1954 rok. Krytyka szczególnie pedał subbas ogólna ocena ujemna. Remont lipiec 1971 r.* Napisy te zostały zamalowane w roku 1999 podczas konserwacji prospektu.

14 Informacja uzyskana od byłego proboszcza ks. Walentego Bala.

15 AP kościoła pw. Świętego Krzyża i św. Jana Chrzciciela, Księga ogłoszeń od 1992 r. do 24.11.1996 r., Ogłoszenia z dnia 15.05.1994 r. (npg).

16 Informacja uzyskana od proboszcza ks. Władysława Jagustyna.

Inskrypcja: nad klawiaturą II Manuału napis „Opus 2463 RIEGER”.

Opis inwentaryzacyjny:

Organy usytuowane są na murowanym chórze muzycznym. Szafa organowa w kolorze kremowym o wymiarach: szerokość 3,40 m, głębokość 1,60 m, wysokość ok. 4 m, umieszczona jest na wysokości 2,20 m nad podłogą, wspiera się na dwu czworobocznych słupach, skośnie ustawionych, przylega do tylnej ściany chóru.

Projekt organów w stylu rokokowym, jednosekcyjny, szafiasty, trójwieżowy, pięcioosiowy, malowany na kremowo ze złotoną snycerką. Segmenty wieżowe osadzone na drewnianym skrzyńcu z dekoracją płycinową, cofniętym głęboko ku ścianie kościoła. Wyposażone w złote konsole filary podtrzymują wielopasowy gzyms o bogatym wklęsło-wypukłym gierowaniu (odcinek centralny wypukły, boczne wklęsłe z mocnym wyciągnięciem na zewnątrz, krawędzie załamane wypukłe). Wertykalizm wąskiej i wysokiej wieży centralnej przełamany gzymsem działowym. Wieże boczne niższe, połączone ze środkową za pomocą wąskich segmentów, o piszczalkach wspinających się na zewnątrz. Wieża środkowa wypukła, boczne wypukło-wklęsłe z piszczalkami najniższymi wewnątrz i opasującymi na zewnątrz. Wieże boczne zwieńczone odcinkami z gierowanego i pofalowanego belkowania opadającego na zewnątrz i przechodzącego w najbardziej wysuniętej partii w belkowanie nadkolumnowe. Belkowanie działowe wieży środkowej posiada wykrój łuku nadwieszonoego z centralnie umieszczonym kartuszem. Gzymsy koronujące tę wieżę powtarza wykrój łuku nadwieszonoego lecz jego listwy związają się w symetrycznie ustawione woluty. Na obydwu gzymsach ustawiono złote wazy. Podobne wazy występują na zewnętrznych szczytach wież bocznych. Segmenty wieżowe flankowane są pojedynczymi kolumnami zwieńczonymi kompozytowymi złotymi głowicami. Wiązki piszczalek wszystkich wież osłonięte są w górnych partiach kotarami zbudowanymi ze złotego ornamentu rocaillowego.

12 głosów, dwa manuały i pedał. Stół gry wolno stojący. Organista siedzi zwrócony twarzą do ołtarza głównego. Zakres klawiatur: manuał C – g³ (56 klawiszy), pedał C₁ – f (30 klawiszy). Nad klawiaturą manuału II umieszczonych jest 18 manubrii w formie dwuramiennych dźwigni przechyłowych. Nazwy głosów wypisane są na manubriach.

Pod klawiaturą manuału I znajdują się 3 przyciski zestawów zbiorowych oraz wyłącznik. Nad klawiaturą nożną włącznik Crescendo, wałek crescen-

dowy oraz dźwignia do obsługi szafy ekspresyjnej. Wiatrownice stożkowe, traktura pneumatyczna. Miech pływakowy z podawaczem poziomym oraz dmuchawą elektryczną znajduje się w osobnym pomieszczeniu.

Dyspozycja:

Manuał I	Manuał II	Pedał
Mikstura 3 rzęd. $2^2/3$	Eolina 8'	Subbas 16'
Oktawa 4'	Vox coelestis 8'	Violoncello 8'
Trawers flet 4'	Pryncypał skrzypcowy 8'	
Pryncypał 8'	Flute dolce 4'	
Flet kryty 8'		
Salicjonał 8'		

Połączenia: I 4', II/I 4', II/I 16', II/I 8', I/P 8', II/P 8'

Registry zbiorowe: Piano Forte, Tutti

Urządzenia dodatkowe: Tremolo, Crescendo, Ekspresja M II

Układ mikstury:

$1C\ 2^2/3 + 2' + 1^1/3'$ (nie repetuje)

Zakres skal brzmienia:

pozioma: C_1-d^6

pionowa na 1C: $C_1 + C + c + g + c^1 + g^1$

2. Kościół pw. Matki Bożej Królowej Polski

Fundatorem kościoła i klasztoru Reformatów był mieszczanin i wójt rzeszowski Aleksander Passakowicz. On to, za zgodą Jerzego Ignacego Lubomirskiego, w 1709 r. przeznaczył na ten cel swoje dobra na przedmieściu: dom murowany, ogród, ziemie. Dobra te zostały przekazane reformatom. 29 lipca 1710 r. nastąpiło planatio crucis, czyli wyznaczenie miejsca na kościół a 31 lipca tegoż roku poświęcenie kamienia węgielnego. W ofiarowanym domu urządzono kaplicę, którą poświęcił miejscowy proboszcz ks. Gabriel de Marques w dniu 31 grudnia 1710 r. W pierwszy dzień 1711 r. zakonnicy wprowadzili się do swojego nowego konwentu. Rozpoczęli gromadzenie funduszy i materiałów do budowy kościoła. Powódź 24 kwietnia 1712 r., spowodowana wylaniem wód Wisłoka, przyczyniła się do tego, że zakonnicy zrezygnowali z budowy kościoła i klasztoru w miejscu ofiarowanym przez Passakowicza. Zakonowi przyszedł z pomocą książę Lubomirski, który ofiarował

nowe miejsce, niedaleko zamku, zwane Wygnańcem. Nowy kościół i klasztor zostały poświęcone 21 września 1722 r. pod wezwaniem Najświętszej Maryi Panny¹⁷, a głównym budowniczym był nadworny architekt Lubomirskich Jan Chrzyciel Belotti. Był to kościół jednonawowy, z prostokątnie zwieńczonym prezbiterium. Do klasztoru przylegał ogród, otoczony murem. Przy klasztorze znajdowało się również nieduże gospodarstwo i browar¹⁸.

Reformaci przebywali w Rzeszowie do 11 maja 1787 r. kiedy nastąpiła kasata zakonu przez zaborcę austriackiego. W 1808 r. w kościele urządzono magazyn wojskowy a w klasztorze szpital¹⁹. W okresie międzywojennym (1925–1928) kościół poreformacki odrestaurowano i poświęcono ponownie w 1928 r. Został przeznaczony na potrzeby duszpasterstwa wojskowego. Proboszczem parafii wojskowej pw. Matki Bożej Królowej Polski został ks. mgr Franciszek Kisiel²⁰. Podczas II wojny światowej kościół został zamieniony na magazyn wojskowy, uległ wówczas zniszczeniu. Po zakończeniu wojny został odremontowany i funkcjonował jako kościół garnizonowy. 14 sierpnia 1969 r. bp Ignacy Tokarczuk przy kościele garnizonowym utworzył parafię²¹.

Instrument istniejący:

Organy z 1934 r.

W kościele garnizonowym znajdują się 20-głosowe organy, 2 M+P wybudowane przez Stefana Krukowskiego z Piotrkowa Trybunalskiego²² w 1934 r. W historii kościoła odnotowano: *W roku 1934 wybudowano z kredytów przydzielonych przez Polową Kurię Biskupią 20-głosowy organ oraz z funduszy kasy kościelnej obszerny chór żelazno-betonowy mogący pomieścić wygodnie zespoły śpiewacze i orkiestrę*²³. W czasie II wojny światowej organy uległy zniszczeniu. Trudno jednak określić, w jakim stopniu. W kronice parafialnej zanotowano: (...) *Chór i organ zbudowano w roku 1934. W czasie II Wojny Światowej ks. Franciszek Kisiel ruszył na front, a Niemcy natych-*

17 Pęckowski, dz. cyt., s. 104-106.

18 Malczewski, dz. cyt., s. 49-50; A. B. Sroka, *Prawo i życie polskich reformatów*, Kraków 1975, s. 88–90.

19 Pęckowski, dz. cyt., s. 109.

20 Z. K. Wójcik, *Z dziejów Rzeszowa 1935–1939*, Rzeszów 1994, s. 70.

21 AP kościoła Matki Bożej Królowej Polski, Kronika Parafii od roku 1969 r. npg.

22 Tabliczka na stole gry.

23 AP kościoła Matki Bożej Królowej Polski, Teczka – Historia Kościoła, b. sygn., Ważniejsze wydarzenia i inwestycje związane z Kościołem Garnizonowym w Rzeszowie, npg.

*miast Kościół znowu zamienili na magazyn wojskowy. Znowu zdewastowano wnętrze i wszelkie sprzęty, łącznie z organami*²⁴. *W czasie okupacji uległy zniszczeniu witraże, dach na kościele, organy itp.*²⁵.

Z zachowanych źródeł wynika, że gruntowny remont organów został przeprowadzony w 1963 r. Odnowione organy zostały poświęcone 29 listopada 1964 r. przez Generalnego Dziekana Wojska Polskiego ks. płka Juliana Humeńskiego²⁶. Brak jednak bliższych szczegółów na temat przeprowadzonego remontu. Organy remontowane były również w 1972 oraz 1974 r. Proboszcz parafii odnotował: *zremontowano organ, naprawiono organ*²⁷. Generalny remont i konserwację organów w latach 1984–1985 przeprowadził Stanisław Tomecki z Rzeszowa²⁸.

W roku 2005 remont organów wykonał Marian Tetlak z Rzeszowa. Od 2005 r. raz w roku przegląd, strojenie, drobne naprawy organów wykonywał M. Tetlak, a obecnie Grzegorz Tetlak z Rzeszowa²⁹.

Inskrypcja: na kontuarze tabliczka z napisem „Fabryka Organów St. Krukowski i Syn w Piotrkowie Trybunalskim”.

Opis inwentaryzacyjny

Organy usytuowane są na murowanym chórze muzycznym. Szafa organowa dwuczęściowa, przylega do tylnej ściany kościoła, sosnowa, pomalowana na brązowo. Wymiary każdej części szafy: szerokość 3,31 m, głębokość 2,69 m, wysokość 5,43 m.

Projekt architektoniczny, dwusekcyjny, przedzielony witrażem. Każda część składa się z pięciu pól piszczalkowych o zróżnicowanych wysokościach i szerokościach. Dwie zewnętrzne wiązki ścięte są ukośnie od najwyższych piszczalek wewnątrz do najniższych na zewnątrz. Ich wysokość dominująca nad pozostałymi elementami sugeruje wieżę. „Wieża” wewnętrzna wyższa, zewnętrzna nieco niższa. Wysokości trzech wewnętrznych wiązek piszczalek maleją w układzie schodkowym na zewnątrz. Środkowe wiązki

24 AP kościoła Matki Bożej Królowej Polski, Kronika parafialna od roku 1969 r., npg.

25 AP kościoła Matki Bożej Królowej Polski, Teczka – Historia Kościoła, b. sygn., Ważniejsze wydarzenia i inwestycje związane z Kościołem Garnizonowym w Rzeszowie, npg.

26 Tamże.

27 AAPrz, sygn. TPNS 230, Sprawozdanie roczne z pracy duszpasterskiej, Rzeszów 15.02.1972 r.; Sprawozdanie roczne z pracy duszpasterskiej, Rzeszów 31.01.1974 r.

28 AP kościoła Matki Bożej Królowej Polski, Kronika parafialna od roku 1969 r., npg.

29 Informacja uzyskana od organisty Rafała Paśko.

ścięte prosto ujęte w drewniane słupy zwieńczone mało wydatnym gzymsem i połączone poziomymi odcinkami listwy. Wyraźnie zaznaczone wieże.

20 głosów, dwa manualy i pedał. Stół gry wolnostojący, organista siedzi zwrócony twarzą do ołtarza. Zakres klawiatury: manual C – a³ (58 klawiszy), pedał C₁ – f (30 klawiszy). Nad klawiaturą M II znajduje się 27 registrów w formie dźwigni dwuramiennej przechyłowej. Nazwy poszczególnych głosów umieszczone są na manubriach. Pod klawiaturą M I znajduje się 7 przycisków włączających registry zbiorowe: Piano, Mezzoforte, Forte, Tutti oraz Crescendo, Piano-Pedał, włącznik głosu językowego oraz 3 kasowniki. Nad klawiaturą pedałową znajdują się 2 pedały, jeden Crescendo, drugi obsługujący Echo M II. Traktura pneumatyczna, wiatrownice stożkowe. Organy mają dwa miechy. Jeden miech magazynowy jednofałdowy umieszczony w pierwszej części szafy, drugi miech pływakowy z podawaczem, umieszczony w drugiej części szafy. Dmuchała elektryczna. Było urządzenie do kalikowania nożnego, ale zostało usunięte.

Dyspozycja

Manual I	Manual II	Pedał
Salicet 8'	Cremona 8'	Subbas 16'
Konc. Flet 8'	Vox caelestis 8'	Wiolon 16'
Gamba 8'	Fl. Kryty 8'	Oktawbas 8'
Pryncypał 8'	Prync. łag. 8'	Wiolonczel 8'
Burdon 16'	Rożek 8'	
Rurflet 4'	Flet. wied. 4'	
Oktawa 4'	Traw. flet 4'	
Mikstura 2 ² / ₃ '	Obój 8'	

Połączenia: II/I, I/P II/P, Sup I, Sub M II/I, Sub II/I

Registry zbiorowe: Piano, Mezzoforte, Forte, Tutti.

Urządzenia dodatkowe: Crescendo, Piano-Pedał, Tremolo Fl. 4', Echo M II, włącznik głosu językowego

Układ mixtury:

1 C 2²/₃' + 2' + 1¹/₃'

Zakres skal brzmienia:

pozioma: C₁-a⁵

pionowa na 1C: C₁ + C + G + c + g + c¹ + g¹

3. Kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny (Bernardyni)

Kościół i klasztor Bernardynów został wybudowany w latach 1627–1629. Fundatorem był Mikołaj Spytek Ligęza. Przekazanie kościoła i klasztoru bernardynom odbyło się 25 marca 1629 r. Kościół był murowany, na planie krzyża łacińskiego, w stylu wczesnego baroku z elementami renesansowymi. Nawa główna i dobudowane do niej dwie kaplice ze strzelnicami. W jednej z kaplic umieszczona cudowna figura Matki Bożej Rzeszowskiej. Trzecia kaplica pierwotnie znajdowała się pod ziemią „w chórze małym pod wielkim ołtarzem”. Nad kościołem umieszczono kopułę z latarnią. Prawdziwą ozdobę kościoła stanowi wielki ołtarz z dużą kamienną płaskorzeźbą, która przedstawia scenę opłakiwanie ciała Chrystusa³⁰. 12 września 2008 r. kościół Bernardynów został ogłoszony bazyliką mniejszą.

Instrumenty niezachowane

Organy sprzed 1771 r.

Pierwsze organy w kościele Bernardynów zostały prawdopodobnie zbudowane przed 1771. Z tego roku zachowała się informacja o remoncie organów: *Ab ecce Restaurata Organa p florenie 360*³¹.

Organy z 1774 r.

Pod datą 14 sierpnia 1836 r. przy okazji odnotowania remontu organów została umieszczona notka: *Ten Organik robił Wojciech Szyplowzki obywatel Pilznieyski w r. 1774 y ukończony 20 czerwca tegoż samego Roku. Reperował go zaś Tomasz Tuszyński Organmistrz z Jarosławia z gruntu pod rządem księdza Eukarpiego Gwiscza na ten czas Gwardyana miejscowego y księdza Urbana Muchowicza na ten czas Wikarego dnia 14 sierpnia 1836 Roku w klasztorze mieszkających*³².

Informacje dotyczące tego instrumentu są podane w późniejszych dokumentach. W inwentarzu sporządzonym w 1785 r. zanotowano krótką informację: *Organum positivum 500 Floreni Rhenenses*³³. „Konsygnacja rozmaitych dezolacyi

30 A. Przyboś, *Rzeszów na przełomie XVI i XVII wieku*, w: *Pięć wieków miasta Rzeszowa*, red. F. Błoński. Warszawa 1958, s. 151–157.

31 Archiwum Prowincji OO. Bernardynów w Krakowie (dalej APBK), sygn. XII-a-1, s. 86. Dokument ten jest kroniką kościoła i klasztoru OO. Bernardynów w Rzeszowie.

32 Tamże, s. 126.

33 AAprz, sygn. TPS 230/8, *Inventarium Ecclesiae Patrum Bernardinorum in Civitate Rzeszow*, 1785 r.

klasztoru...” z roku 1830 podaje, że organy miały dwa manuały, jeden manual był nieczynny, gdyż piszczałki 4 głosów zostały umieszczone w specjalnej celi klasztornej. Organy miały być remontowane przez rzeszowskiego organmistrza P. Raszkę, za co miał otrzymać wynagrodzenie 120 florenów: *Organ w kościele o dwóch Manualach czyli niższej i wyższej klawiatury, z tych niższa nie gra z przyczyny, że Przeszły X. Gwardian Kapistran Kostrusinski kazał 4 Głosy cynowych wyjąć, niewiedzieć jakim celem, gdyż nienaprawiony zostawił. Piszczałki znajdują się w osobnej celi, lecz co brakować będzie, niewiadomo. Organmistrz Rzeszowski P. Raszka, jak sam wyznał, miał być zgodzony do naprawy tego organu za 120 fl.*³⁴. Trudno stwierdzić, czy Raszka remontował organy i w jakim zakresie. Zachowała się informacja w wydatkach klasztornych z roku 1830: *Za kley do Miechow 2 fl.*³⁵ oraz z roku 1832: *Za reparaacją miechow i Organow 5 fl. 16 kor.*³⁶

Organy zostały wyremontowane przez Tomasza Tuszyńskiego z Jarosławia w roku 1837. W protokole z wizytacji klasztoru odnotowano: *Organ w kościele znova wyreperowany. Na te wszystkie reperacje wydano jak następuje podług Regestrów: Panu Tomaszowi Tuszyńskiemu organmistrzowi wypłacono 207 fl. Parobkowi co jeździł do Jarosławia po Organmistrza dano 2 fl. 30 k. Za irche i kley do Organu wypłacono 8 fl. 30 k. Za 5 szrub żelaznych i sztabkę żelaza do miechów 9 fl. Za tablaturę do Organu i siedzenie dla Organisty 17 fl. 30 k.*³⁷ Inwentarz z 1856 r. podaje stan zachowania miechów: *Organy dobre lecz dwa miechy popsute tylko jeden jest dobry*³⁸. Dobry stan zachowania organów podaje inwentarz z 1891 roku: *organum in bono statu*³⁹.

Na początku roku 1900: *Rozpoczęto restaurację organów kosztem 810 fl.*⁴⁰. Remont organów przeprowadził Aleksander Żebrowski ze Lwowa, który zmienił częściowo strukturę brzmienia organów Szyplewskiego, ulegając tendencjom romantycznym w budownictwie organowym⁴¹. Żebrowski roz-

34 Tamże, Konsygnacja rozmaitych dezolacji klasztoru XX. Bernardynów Rzeszowskich stosownie do nakazu Prześw. (...) Konsystorza i Dekretu Gubernii, Ressorviae, die 17 Octobri 1830.

35 AAPrz, sygn. 1593, s. 87.

36 Tamże, s.150.

37 AAPrz, sygn. TPS 230/8, Konsygnacja Reperacjiów w Konwencie Rzeszowskim OO. Bernardynów za przełożenia X. Eukarpiego Gwisza w roku 1834, 1835, 1836, 1837 uczynionych, Rzeszów 7 lipca 1837 r.; sygn. 1593, s. 241-242.

38 APBK, sygn. RGP-f-15, s. 412.

39 Tamże, s. 908.

40 Tamże.

41 Gołos, dz. cyt., s. 84-87.

budował organy o dodatkowe głosy, wykonał nową wiatrownicę pedałową, zamontował nowy miech. Prawdopodobnie zmienił trakturę gry z mechanicznej na pneumatyczną. Relacja kronikarza jest następująca: *W lutym tegoż roku rozpoczęto restaurację organu, który już o zmiłowanie prosił. Restaurację przeprowadził p. Aleksander Żebrowski mistrz ze Lwowa, który także we Lwowie w naszym klasztorze organ zrestaurował. U nas w Rzeszowie dał nowy cylindrowy miech ale za mały – dodał 5 głosów nowych w pozytywwie zamiast fletu i oktawy dał Gambę i Vox coelestis w manuale zamiast Kwinty dał Viola ad Amor. W pedale dodał 4 głos wiolonczelę dał nową „vindladę” w pedale który powiększył do 20 klawiszy, wszystkie głosy (klucze) nastroił, wyintonował na nowo i vindlady pozytywu i manualu naprawił. Dodał i flet do pedału ale to do niczego głos. Musze tu nadmienić że z tego starego żebraka dawnego zrobił pan Żebrowski cacko i dziś nasz organ ma sławę w okolicy (...) że i klawiatury zmieniono a tem dogodniejszy jest do grania. Nadzwyczaj piękne rzeczy można wygrywać na nim by tylko umieć dobierać głosów nadto jest silny. 20 czerwca gwardian miejscowy poświęcił wyrestaurowany organ a pan profesor muzyki z seminarium nauczycielskiego Czubski dawał koncert. Koszt: zgodzony był p. Żebrowski za 810 fl i utrzymanie w klasztorze. Ojcowie ofiarowali Żebrowskiemu naddatek 100 fl.⁴². W 1912 r. planowano: Do miechu organowego elektryczny motor⁴³. Trudno stwierdzić czy ten postulat został zrealizowany. Kolejna ogólna informacja dotycząca organów zachowała się z roku 1929: *W listopadzie oczyszczono i odnowiono chór, organy i obrazy stacyjne drogi krzyżowej*⁴⁴.*

Na podstawie zebranych materiałów można zrobić krótki opis organów Szyplewskiego, jakie mogły się zachować do czasów przebudowy dokonanej przez Żebrowskiego. Organy Szyplewskiego miały 15 głosów, 2M+P. W pozytywwie były 4 głosy między innymi flet i oktawa, w manuale II osiem głosów, zaś w pedale 3 głosy. Miały 3 miechy i trakturę mechaniczną. Po remoncie wykonanym przez Żebrowskiego zmieniły częściowo swoją strukturę brzmienia.

Instrument istniejący

Organy z 1932–1935

W kościele Bernardynów znajdują się 24-głosowe organy 2M+P. Zostały one wybudowane w latach 1932–1935⁴⁵. Decyzję o budowie nowych organów

42 APBK, sygn. XII-a-1, s. 189–190.

43 APBK, sygn. RGP –f-15, s. 970.

44 APBK, sygn. XII-a-4, s. 50.

45 Tamże, s. 67–68, 91.

podjęto jeszcze w 1930 r. Budowy podjął się Rudolf Haase, organmistrz ze Lwowa: *Uchwalono aby przerobić gruntownie organ i powiększyć go o 2 nowe części tak, że organ stanie nowy z użyciem dobrych starszych części i ornamentacji. Pan Rudolf Haase organmistrz ze Lwowa zgodził się te robotę wykonać w kwocie 28 tysięcy zł. polskich nie zmieniając stylu starego organu*⁴⁶. Budowa organów zamówionych w 1930 r. rozpoczęła się dwa lata później bo w 1932 r. i przebiegała z pewnymi trudnościami. Trudno jest określić, w jakim stopniu R. Haase je wykonał. Z roku 1932 zachowała się informacja: (...) *ażebym zamówione nowe organy przed dwoma laty w tym roku doprowadzić do skutku. Dopilnować Pana organmistrza Haasego ażebym resztę dorobionego organu zwiózł do Rzeszowa i bezzwłocznie zabrał się do ustawienia i zmontowania całego organu, żeby na św. Franciszka stanął nowy organ*⁴⁷. W Kronice klasztornej w roku 1932 odnotowano: *W bieżącym roku organmistrz p. Rudolf Haase ze Lwowa wykonał dla naszego kościoła nowy organ pneumatyczno-stożkowy o 24 głosach na miejsce starego 20 głosowego, który był już bardzo zniszczony. Stary organ pochodził zdaje się z 1829 r. jak świadczył o tem napis na starych pizszczalkach. Nowy organ odznacza się pięknnością dobranych głosów z których najpiękniej grają: flet harmonium, klarinet, vox coeleste, principal skrzypcowy – najpiękniej jednak gra: vox coeleste. Struktura starych organów została ta sama, rozszerzono tylko przez dodanie boków. Klawiaturę umieszczono na froncie. Przedtem przy starem organie była z boku. Nowy organ kosztował około 33.000 złp. Zasluga N. O. Prowincjała Cypriana Jurkiewicza, który listami swoimi i odezwaniami poruszył serca polskie w Ameryce i skłonił je do ofiarności na organ*⁴⁸. Budowa organów jednak nie została ukończona w 1932 r. ponieważ w Księżdzie dyskreterium konwentu rzeszowskiego z roku 1933 zanotowano: *uchwalili dokończyć organ przez zastępcę śp. Haasego*⁴⁹. Dokończeniem budowy organów zajął się Józef Haase, syn zmarłego Rudolfa. Całość prac została zakończona w lipcu 1935 r.: *W lipcu br organmistrz p. Józef Haase ze Lwowa wykończył organy, które rozpoczął budować jego śp. Ojciec Rudolf Haase. Zainstalował również i motor elektryczny. Organy wykonał solidnie ku ogólnemu zadowoleniu z trzyletnią gwarancją. P. Józefa Haasego można wszystkim polecić*⁵⁰.

46 APBK, sygn. XII-a-2, s. 82.

47 APBK, sygn. XII-a-2, s. 89.

48 APBK, sygn. XII-a-4, s. 67–68.

49 APBK, sygn. XII-a-2, s. 95.

50 APBK, sygn. XII-a-4, s. 91; sygn. RGP-f-15, s. 1056.

Organy były kilkakrotnie remontowane. W roku 1946: *naprawa organów*⁵¹, w roku 1951: *organ zremontowano całkowicie*⁵². W październiku 1952 r.: *nastrojono organy i poprawiono miech za sumę 3000 zł*⁵³ oraz w roku 1954: *Tak samo w tym miesiącu zintonowano, oczyszczono i nastrojono 22 głosowy (sic!) organ pneumatyczny za sumę 6 tysięcy złotych*⁵⁴. Nie uzyskano informacji dotyczących organmistrzów czy firm organmistrzowskich, które przeprowadzały wymienione wyżej remonty. W 1970 remont organów przeprowadziła firma Pietrzak z Włocławka⁵⁵.

Generalny remont organów w latach 1973–1974 przeprowadził prawdopodobnie H. Siedlar⁵⁶. W 1973 r. dokonano wymiany mieszków i uruchomiono niektóre głosy⁵⁷. W 1974 r. kontynuowano prace przy naprawie organów. Rozebrano ścianę działową między chórem a wieżą kościelną, uzyskując nowe miejsce na umieszczenie M II. Przeniesiono M II na nowe miejsce, naprawiając wszystkie uszkodzenia. Przerobiono i odmalowano skrzynię miechową, przeniesiono ją wraz z dmuchawą w nowe miejsce⁵⁸. Kolejna informacja dotycząc prac przy organach pochodzi z 1993 r., kiedy zabezpieczono miechy w organach⁵⁹.

Generalny remont wraz z przebudową instrumentu zakończono w 2010 r. Całość prac wykonał Adam Wolański z Lubania. Wykonano nowe wiatrownice klapowo-zasuwowe, stół gry i trakturę mechaniczną, dwa miechy pływakowe oraz zamontowano nową dmuchawę elektryczną firmy Laukhuff⁶⁰.

Opis inwentaryzacyjny

Instrument usytuowany jest na murowanym chórze muzycznym. Szafa organowa przylegająca do tylnej ściany kościoła. Wymiary szafy organowej: szerokość 4,68 m, głębokość jest zróżnicowana 1,25 m, wysokość 5,65 m.

51 APBK, sygn. RGP-f-15, s. 1076.

52 APBK, sygn. XII-a-4, s. 162.

53 Tamże, s. 170.

54 Tamże, s. 199.

55 APBK, sygn. sygn. XII-a-5, s. 269.

56 Informacja uzyskana od o. Cherubina Pająka OFM.

57 APBK, sygn. XII-a-5, s. 300.

58 AAPrz, sygn. TPNS sygn. 230/8, Sprawozdanie z pracy duszpasterskiej za rok 1974, b.r., b.m.

59 Archiwum klasztoru Bernardynów w Rzeszowie, Kronika kościoła i klasztoru OO. Bernardynów w Rzeszowie 1992–, b. sygn., npg.

60 A. Prasała, *Działalność zakładu organmistrzowskiego A. i A. Wolańskich z Lubania*, w: *Studia Organologiczne*, t. IV, red. M. Szymanowicz, Lublin 2012, s. 287.

Prospekt rokokowy, architektoniczny, jednosekcyjny, tworzy z chórem muzycznym jednolitą całość, jest malowany, w niektórych elementach złożony. Prospekt trójwieżyczkowy. Najwyższa, środkowa wieżyczka zamknięta łukiem Tudora, dwie boczne asymetryczne zamknięte wklęsło-wypukłymi segmentami skośnie ustawionymi. Pomiedzy wieżyczkami człony łączące, zamknięte łukiem wklęsłym, zakończone są wąskimi gzymsami ukrytymi za dekoracją snycerską kotar. Wszystkie człony prospektu osadzone są na wspólnym cokole z wolutami umieszczonymi na przedłużeniach pilastrów⁶¹.

24 głosy, dwa manualy i pedał. Klawiatury wbudowane w szafę organową. Organista siedzi zwrócony plecami w stronę ołtarza. Zakres klawiatur: manualy: C-g³ (56 klawiszy), pedał C₁-d (27 klawiszy). Traktura mechaniczna, wiatrownice klapowo-zasurowe. Dwa miechy pływakowe, dmuchawa elektryczna.

Dyspozycja

Manual I	Manual II	Pedał
Pryncypał 8'	Pryncypał skrzypcowy 8'	Violonbas 16'
Gemshorn 8'	Flet amabilis 8'	Subbas 16'
Flet major 8'	Salicet 8'	Octavbas 8'
Flet portunal 8'	Vox coelestis 8'	Violoncello 8'
Salicet 8'	Flet harmonic 8'	Puzon 16'
Oktawa 4'	Violin 4'	
Trawers flet 4'	Piccolo 2'	
Kwinta 2 ² / ₃ '	Klarnet 8'	
Super oktawa 2'		
Mixtura 3-4x		
Trompet 8'		

Połączenia: II/I, I/P, II/P

Urządzenia dodatkowe: Tremolo do manualu II

Układ mixtury:

1 C 2²/₃' + 2' + 1¹/₃'

Zakres skal:

pozioma: C₁-g⁵

pionowa na 1C: C₁ + C + c + g + c¹ + g¹ + c

61 Smulikowska, dz. cyt., s. 493.

Podsumowanie

W niniejszym artykule została przedstawiona historia i stan obecny organów zabytkowych w kościołach Rzeszowa, są to trzy instrumenty. Najstarsze, z roku 1930, to 12-głosowe organy w kościele pw. Świętego Krzyża i św. Jan Chrzciciela wybudowane przez firmę Braci Rieger. W kościele garnizonowym 20-głosowe organy zostały wybudowane w 1934 r. przez Stefana Krukowskiego z Piotrkowa Trybunalskiego, zaś w kościele Bernardynów organy wybudowano w latach 1932–1935. Budowę rozpoczął Rudolf Haase ze Lwowa a po jego śmierci pracę kontynuował i ukończył syn Józef.

Uzyskano także informacje o trzech instrumentach, które funkcjonowały w dwóch świątyniach. W kościele pw. Świętego Krzyża i św. Jana Chrzciciela przed 1930 r. znajdowały się 8-głosowe organy. Nie ustalono ich budowniczego. Zachowany prospekt organowy datowany na I połowę XVIII wieku, a przerobiony w XX wieku, pośrednio może wskazywać na istnienie instrumentu z I połowy XVIII w. W kościele Bernardynów pierwszy instrument został wybudowany przed 1771 r. Z tego roku zachowała się najwcześniejsza wzmianka na temat organów. Drugi instrument, z 1774 r., wybudował *Wojciech Szyplowzki obywatel Pilźnieyski*, a przebudowany został w 1900 r. przez Aleksandra Żebrowskiego ze Lwowa. W jednym z zapisków kronikarskich dotyczących kościoła Bernardynów jest wzmianka następującej treści: *Stary organ pochodził zdaje się z 1829 r. jak świadczył o tem napis na starych piszczałkach*. Mogłoby to świadczyć o budowie nowego instrumentu w 1829 r., ale z zachowanych materiałów wynika, że informacja ta dotyczy remontu organów. Nie znaleziono informacji na temat organów niezachowanych w kościele garnizonowym. W informacjach brak nazwisk budowniczych niezachowanych organów.

Warto odnotować, że w materiałach archiwalnych znaleziono wzmiankę na temat rzeszowskiego organmistrza P. Raszki (nie ustalono imienia), który miał remontować organy w kościele Bernardynów w 1830 r., oraz o organmistrzu z Jarosławia Tomaszu Tuszyńskim, który remontował organy w tymże kościele w 1837 r.

Organy zabytkowe w kościołach Rzeszowa pełnią głównie funkcję liturgiczną. Koncerty organowe odbywają się w kościele pw. Świętego Krzyża i św. Jana Chrzciciela oraz w bazylice Bernardynów. Godne uwagi są również prospekty tych instrumentów.

ANTIQUÉ ORGANS IN THE CHURCHES OF RZESZOW (A STUDY OF HISTORICAL INSTRUMENTAL KNOWLEDGE)

Summary

The subject of the article is antique organs in the churches of Rzeszow. In Poland organs built before 1939 are considered to be antique. There are antique organs in three churches in Rzeszow. The oldest ones are in Holy Cross Church and St. John the Baptist Church (12 stops organ was built in 1930 by “Rieger Brothers” company), in Garrison Church (20 stops organ was built in 1934 by Stefan Krukowski from Piotrków Trybunalski), in Bernardine’s Church (the organ was built in 1932-1935, Rudolf Haase from Lviv started the building , after his death the work was continued and finished by his son Joseph}.

In the article the history of organs and the inventory description of organs were presented. The inventory description was prepared according to the method used at the Department of Instrumental Studies of the Institute of Musicology at the John Paul II Catholic University of Lublin. The inventory description includes such facts as follows:

location of organ, description of casing and facade, organ mechanisms, disposition and structure of sound. Information about three instruments, which were used in two temples was presented in this article.

The antique organs in the churches of Rzeszow are mostly used in liturgy. Organ concerts are organized in Holy Cross Church and St. John the Baptist Church and in Bernardine’s Basilica. Brochures of these instruments are also worth reading.

Słowa kluczowe: organy, historia, wyposażenie, struktura dźwięku

Key words: organ, history, inventory, structure of sound